

*Angelusz Róbert—Bokodi Erzsébet—Falussy Béla—
Tardos Róbert*

Akadémiai fokozattal rendelkezők¹

A Központi Statisztikai Hivatal 1997. márciusában adatgyűjtést végzett a tudományos fokozattal rendelkezők élet- és munkakörülményeiről. A vizsgálat viszonylag részletes információkat gyűjtött a megkérdezettek korábbi és jelenlegi tudományos pályájának főbb jellemzőiről, a hazai és a nemzetközi tudományos életben való részvételükről, valamint anyagi viszonyaikról, ezen belül is a jövedelmekről, a lakáskörülményekről és a háztartások felszereltségéről. Előljáróban jelezni kell, hogy az oktatói elit egy részének életszínvonalát javító intézkedésre, a Széchenyi-ösztöndíj bevezetésére csupán az adatfelvétel után került sor, így ennek hatásai a vizsgálat alapján még nem mérhetőek.

A vizsgálat teljes körű volt, tehát magában foglalta a minősítéssel rendelkező több mint 13 ezer (akadémikus, a tudomány doktora, kandidátusa vagy Ph.D. fokozattal rendelkező) személyt. A címzettek a postai úton eljuttatott kérdőívek mintegy 33%-át küldték vissza. A válaszolók összetétele az általánosan használt társadalmi-demográfiai ismérvek szerint a lakóhely kivételével nem tért el számottevően a fokozattal rendelkező népesség egészétől. Mivel a visszajuttatott kérdőívek között tényleges arányuknál lényegesen kevesebb volt a fővárosiak aránya, ezért e szempont szerint az adatokat a tényleges megoszláshoz való közelítés érdekében súlyoztuk.

Demográfiai jellemzők

Az akadémiai fokozattal rendelkezők demográfiai összetétele bizonyos szempontokból sajátos képet mutat. A korfa az idősebb korcsoportok határozott túlsúlyát jelzi, inkább a tradicionális, előregedő, mint a feljövőben lévő, perspektivikus foglalkozási ágak jellegzetes profilját tükrözve, 17 százaléka a 70 éven felüli, 23 százaléka 60–69 év közötti életkorú. Igen elgondolkoztató, hogy a minősített népességnek mindössze 7 százaléka 40 év alatti.

Tudományágakat tekintve némiképp árnyaltabb a kép. Általában véve az egzakt, illetve a természettudományok területén kiegyenlítettebb a megoszlás, és a fentihez képest magasabb a fiatalabb korcsoportokból kikerülők hányada. Különösen áll ez a matematikai, illetve a fizikai tudományra, ahol 10 és 20 százalék közti a 40 év alattiak aránya, és ez számottevően meghaladja a legidősebb korcsoportokon belüli arányokat. (Az utóbbit illetően természetesen felvetődik a kérdés, hogy az idősebbek alacsony előfordulása ezekben a nemzetközileg aránylag transzferábilis tudományágakban mennyire adódik a beérkezettebb kutatók külföldre áramlásából. Az

alapul szolgáló felvétel — mivel csak a hazai mezőnyre terjedhetett ki — a migrációs vonatkozások megközelítésére sajnos nem vállalkozhatott.)

Előljáróban indokolt néhány keretfeltételre felhívni a figyelmet. A lefelé elszűkülő, fordított piramisra emlékeztető életkori összetétel részben abból adódhat, hogy a diplomások kibocsátása évtizedeken keresztül elmaradt a fejlett országokban megfigyelt arányoktól, és így a tudományos kiválasztás eleve szűkebb bázisról indult. De nem használt az utánpótlás újratermelődésének a 70-es évek végétől kialakult, elhúzódó recessziós periódus körülményei közt végbement hálózati leépülés sem, amely jelentős mértékben apasztotta, bizonyos ágazatokban teljesen meg is akasztotta a fiatalok pályára kerülését.

Jelenleg a minősítetteknek nem egészen egyötöde (19%-a) nő. Ennek részben az az oka, hogy a diplomások közt is csak az elmúlt néhány évtizedben nőtt meg a nők aránya. A részletesebb adatok ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy a diplomások közti részarányuk fokozatos emelkedése ellenére a fokozattal rendelkezők közt nem töretlen a nők térnyerése. Míg a legidősebb korcsoporton, a 70 éven felüliek közt mindössze 10 százalék a szóban forgó arány, a fiatalabb kohorszokon belül a 40—50 év közöttieknél már 25 százalékot ért el. Ehhez képest a 40 év alattiak közt ismét csökkenés tapasztalható (19 százalékra). Ez csak részben adódhat abból, hogy a nők a férfiakhoz képest átlagosan 1—2 évvel később szerzik minősítésüket. További vizsgálódást igényel, hogy tartós tendenciáról van-e szó, illetve hogy a pálya feltételeinek olyan módosulása áll-e mögötte, amely még inkább megnehezíti a tudományos tevékenységnek a nők általános családi-társadalmi szerepvállalásával való, korábban sem könnyű összeegyeztetését.

E szerepkonfliktusra a népesség demográfiai adatai is utalnak. A fokozattal rendelkező nők közt a megfelelő korú női népességhez képest jóval többen vannak, akik házasságot egyáltalán nem kötöttek. Jelentős hányaduk, 15%-uk nem ment férjhez, a 40 év alattiaknak pedig közel negyedrésze nem kötött még házasságot. (Ezek az arányok a megfelelő korú női népességben 5, illetve 9%.) Ez az egynegyednyi arány akkor is igen magas, ha tudjuk, hogy a fiatalabb magasan iskolázott rétegekben az elmúlt évtizedekben jelentősen nőtt a tartós élettársi kapcsolat előfordulása.

A nők tudományos pályafutását erősen korlátozzák a női szerepek (anyaság, háztartás), a velük járó kötelezettségek, amelyeket nem képesek (mert számos vonatkozásban talán nem is lehetséges) olyan mértékben házastársukra hárítani, mint ahogy azt férfitársaik teszik (a minősített férfiak között az adataink szerint igen magas a házasságban élők aránya). A tudományos ambícióval rendelkező nők előtt ezért többnyire két út van: vagy fiatalon kezdik a pályát, és lemondanak a házasságról, gyermekszülésről, vagy megvárják, amíg a gyerekek egy bizonyos kort elérnek, és már jócskán középkorúan kezdik a tudományos pályát. Ez utóbbi változat adhat részben magyarázatot arra, hogy a magasabb fokozatokkal rendelkezők körében egyre csökken a nők aránya: az akadémikusoknak csak 3%-a, a nagydoktoroknak 11%-a nő. Talán részben ezzel is összefügg, hogy a tudományos fokozattal rendelkezők körében a férfiakhoz képest jóval alacsonyabb a vezető beosztású nők aránya. A tudományterület megválasztásában azonban jelentős szerepe maradt a hagyományos női beállítódásnak. A nők részvétele a humán és társadalomtudományok művelői között a legmagasabb (25—28%), és a műszaki tudományokban a legalacsonyabb (5%).

A tudományos munka sajátos életvitelt feltételez: nem helyezhető el napi nyolcórás munkaidőkeretben, de nem is zárul le a nyugdíjba vonulással sem. A társadalom egészéhez képest 30 és 60 év között csaknem teljes körű e réteg gazdasági aktivitása, s ez után is — bár az életkor emelkedésével együtt csökkenő arányban — igen jelentős hányaduk végez aktív kereső tevékenységet. Amíg a 60—74 éves férfiaknak csupán 6%-a, a nőknek alig több mint 3%-a foglalkoztatott, addig a minősített

férfiak közül 16%, a nők közül 13% végez még rendszeres keresőmunkát. Mindez fontos körülmény az anyagi és szociális biztonság szempontjából éppúgy, mint a szellemi és fizikai aktivitás hosszú időn keresztül való megőrzésében.

Az anyagi helyzet és differenciáló tényezői

A felvétel időpontjában, 1997 elején a fokozattal rendelkező aktív keresők főállásból származó nettó keresete átlagosan 54 500 Ft volt². Ezt az átlagot jelentősebben csak a kisebb létszámú (6.5%) vezető beosztású oktatók (62 200 Ft-ot) és kutatók (66 100 Ft), valamint az akadémikusok (79 000 Ft) fizetései haladták meg, ezzel szemben a minősítettek legnagyobb csoportját kitevő (túlnyomórészt egyetemi és főiskolai) beosztott oktatók átlagkeresete (53 200 Ft) alig különbözött a beosztott kutatókétól (52 900 Ft). A keresetek tekintetében nincsenek lényeges különbségek az egyes tudományterületeken dolgozók között sem: a természettudósok 58 700, a társadalomtudósok 56 600 Ft-ot kaptak munkahelyükön.

A fenti adatoknak más foglalkozási csoportokkal való összehasonlítása nehézségekbe ütközik, mivel az átlagos diplomástól több szempont szerint eltérő összetételű (zömmel 40 évnél idősebb, nagyrészt férfiakból összetevődő, döntően a nagyvárosokból és azon belül is főként budapestiekből kikerülő) társadalmi csoportról van szó. Ha mégis ilyen összehasonlító becsléseket teszünk, akkor a fokozattal rendelkező oktatók esetében a költségvetési szféra diplomásainak átlagához (44 500 Ft), vagy a felsőoktatás oktatóinak egészéhez (37 900 Ft) képest némileg kedvezőbb, a versenyszféra diplomásaihoz (76 700 Ft) viszonyítva pedig egyértelműen hátrányosabb pozícióról beszélhetünk. A felsőoktatás átlagánál lényegesen jobb oktatói fizetéseket az magyarázza, hogy az eleve idősebb átlagéletkorú minősítettek többsége magasabb fizetési osztályba tartozó docensi, tanári minőségben dolgozik.

Ehelyütt nincs mód a rendelkezésre álló nemzetközi összehasonlítások részletezésére, de ezek egyértelműen jelzik az elmaradás mértékét, illetve azt is, hogy a magasan képzett értelmiségi foglalkozások kereseti lemaradása még erőteljesebb, mint a menedzseri, vezető beosztású pozíciók esetében (8—10-szeres az utóbbiak 6—7-szeresével szemben).³

A közölt adatok alapján a személyes jövedelmeknek mintegy 76%-a származik a főállásból, a további 24%-ot, tehát a tényleges jövedelem közel egynegyedét egyéb, a főálláson kívül, többletmunkával végzett tudományos, szakmai tevékenység bevételei, valamint a fokozattól függő havi rendszerességu akadémiai juttatások adják. A jövedelmen belül a kiegészítő tevékenységekből származó hányad az átlagosnál magasabb az akadémikusok (37%), a társadalomtudományok (36%), a műszaki tudományok (30%) művelői, a vezető beosztású kutatók (27%) körében. A személyes jövedelmeket a kevéssé szóródó főállású keresetknél erősebben differenciálják a jövedelemkiegészítő tevékenységek (elnyert kutatási pályázatok, szakértői tevékenység, óraadás, szabadalmak, publikációk stb.). Az egy főre jutó havi nettó jövedelem növekedésével arányosan növekszik azon minősítettek hányada, akik jövedelmének legalább a fele származik kiegészítő forrásból.

A minta egészében a *nettó, személyes jövedelemre* vonatkozó becslés 67 ezer Ft. Az aktív keresők havi átlagos jövedelme 71 ezer, a nyugdíjasoké 54 ezer Ft volt. Az aktív keresők között lényeges jövedelem-differenciáló tényező a vezető beosztás: a vezető kutatók havi 90 ezer, a vezető oktatók 81 ezer, a beosztott oktatók 71 ezer, a beosztott kutatók 66 ezer forintot vihettek haza.

Az anyagi körülményeknek azonban akár a teljeskörűen számbavett jövedelem is csupán egy — bár a legfontosabbak közé tartozó — összetevője. Tudjuk például, hogy a kutatótársadalom egy nem jelentéktelen része számára a külföldi ösztöndíj vagy a külföldi munkavállalás lehetősége jelent bizonyos egzisztenciális bázist. Sajnos

a felvétel nem terjedhetett ki a fokozattal rendelkezők éppen külföldön tartózkodó mezőnyére, így a meglévő adatok alapján e tényező teljes nagyságrendjét nem becsülhetjük fel. Bizonyosra vehetjük, hogy — épp az említett korlát miatt — némiképp alulbecsülte az ösztöndíjjal vagy munkavállalás révén (korábban vagy ma) külföldön tartózkodók körét. Megtehetjük viszont, hogy a válaszolókon belül az ösztöndíjjal vagy munkavállalás révén korábban kint tartózkodókat megkülönböztetjük a vizsgálati népesség egyéb részétől, majd e csoportok életkörülményeit és jövedelmét összevetve becslést tehetünk a külföldi utak anyagi kihatásáról.

Ismét csak az életkörülmények, a tényezők szélesebb körét kell számba vennünk, ha azt a szerepet kívánjuk felmérni, amelyet a kedvező vagy kedvezőtlen családi háttér, akár az induló feltételek, akár a jelenlegi családi körülmények jelentenek. Kedvező családi feltételek bizonyos fókig közömbösíthetik az aktuális jövedelemhatásokat, s — a kimutatott alacsony alapkereseti szint mellett is — valamelyes biztosítékot jelentenek az értelmiségi-polgári életnivó fenntartására.

Az ilyen és további egybevetések céljából persze túl kell mennünk a közvetlen jövedelemadatokon, s az életkörülményekről, anyagi helyzetről rendelkezésre álló adatok minél szélesebb körét célszerű bevonni az indikátorok közé. A válaszolók tárgyi ellátottságát illetően a kérdőív a mutatók széles körét vette fel. Ezek alapján képet kaphatunk a fokozattal rendelkezők lakásviszonyairól, a háztartások tartós fogyasztási eszközökkel, kulturális javakkal való felszereltségéről, gépkocsivelátottságáról (illetve az autó minőségéről, koráról). A tapasztalatok szerint az életkörülmények, anyagi helyzet fontos indikátora továbbá a szabadság eltöltése, a hazai vagy külföldi nyaralás lehetősége. A vizsgált csoportok egzisztenciális biztonságáról fontos jelzést ad a fentiek mellett a meglakartás lehetősége is. Az anyagi helyzetről kidolgozott indexbe a nettó jövedelemnek a kérdőív által felvett kategoriális mutatója mellett valamennyi említett tényezőt bevontuk⁴.

Célszerű magukról az egyes komponensekről is röviden képet adni. A háztartások tartós fogyasztási cikkekkel, kulturális javakkal való ellátottsága a diplomások egészével összevetve aránylag kedvezőnek mondható, amiben azonban fontos szerepet játszik, hogy a fokozattal rendelkezők nagyrészt a fővárosból és a legurbanizáltabb településekről kerülnek ki. A lakáskörülmények vonatkozásában már vegyesebb a kép. Itt inkább csak az idősebb generáció esetében beszélhetünk az átlagosnál kedvezőbb viszonyokról. Saját otthoni dolgozósobával például csak a 60 éven felüliek többsége rendelkezik. Meglehetősen heterogén a vizsgált népesség az autótulajdont tekintve is. Egyötödének három évesnél nem régebbi, nyugati márkával jellemezhető felső gépkocsiosztályba tartozó autója van. Ehhez járul további nem egészen egyötödnyi népesség, amelynek viszonylag jó, közepesen régi nyugati, vagy új, keleti kocsija van. A fokozattal rendelkezők egynegyede ugyanakkor csak régi, keleti autót mondhat magáénak, további egynegyed azt sem.

Egyértelműen kedvezőtlenebb a helyzet az üdülési, rekreációs lehetőségeket tekintve. A válaszolók 40 százaléka a megelőző évben egyetlen napot sem tudott nyaralással tölteni. S nem egészen 5 százalék azok aránya, akik az előző évben legalább két hetet nyaraltak külföldön. Végül ugyancsak a fokozattal rendelkezők számottevő részének ingatag egzisztenciális helyzetéről tanúskodik az az adat, hogy saját bevallásuk szerint mindössze 40 százalékuk rendelkezik rendszeres pénz megtakarítással (s még a tudományok doktora címmel rendelkezőknél is csak 44 százalék ez az adat).

Az anyagi helyzet fokozatok szerinti eltérései megfelelnek e csoportok jövedelmi tagolódásának. Míg a kandidátusok és a nagydoktorok között aránylag mérsékeltek a különbségek, az akadémikusok anyagi helyzete mindkét csoportnál számottevően jobbnak mutatkozik. Az életkor szerinti adatok csak részben kézenfekvőek az előzőek alapján. Az megfelel a tudományos szféra fokozatok szerinti erős hierarchizáltságának, hogy a 40 év alattiak anyagi helyzete lényegesen az átlag alatt marad. A

munkaviszony, az aktivitási pozíció különösen erős befolyására utal ugyanakkor, hogy — a fokozati pozíciónak a korral való emelkedése ellenére — 60 éven felül már inkább romlik, a 70 felettek csoportjában pedig meredeken süllyed az anyagi helyzet. Mindez egyben arra is utal, hogy a fokozattal rendelkezők idős korcsoportjaiban különösen élesek az elitpozíciókban lévők és a pálya szélére sodródó szélesebb mezőny közti egzisztenciális eltérések. Mint a — fokozat és életkor szerinti — részletesebb adatok jelzik, a legidősebbek közt csak az akadémikusok mentesülnek az életkörülmények jelentős romlásától.

Ami a tudományterületek szerinti különbségeket illeti, az adatok több tanulsággal is szolgálnak. Habár az elsődleges keresetek ezt nem indikálják, alapjában mégis megfelel a várakozásnak az orvostudományok terén — többségükben praktizáló orvosként — tevékenykedők vezető helye. Nem annyira közismert viszont a társadalomtudományi területek művelőinek ezt megközelítő pozíciója. Itt részben a jogászoknak és közgazdászoknak a közelmúlt társadalmi átalakulásai nyomán csak tovább javult munkapiaci pozíciója juthat kifejeződésre, részben a média folyamatos kereslete a közéleti-politikai diskurzus olyan szolgáltatásai iránt, melyekre az elmúlt időben leginkább politológusok, történészek, szociológusok szakosodtak. (S amellett alighanem e területek művelőinek — részben szakjellegű kompetenciából, részben politikai involváltságból következő — átlagon felüli érdekérvényesítési erőforrásai sem hagyhatók figyelmen kívül). A negatív végponton a humán, majd a mezőgazdasági és a természettudományok művelői találhatók. Mint a tudományágak és fokozat szerinti részletesebb bontásból kiderül, az eltérések inkább az alacsonyabb fokozati szinteken, főként a kandidátusok közt markánsak, míg az akadémikusok mezőnyében jóval mérsékeltébbek. A humán mező gyenge pozíciója minden bizonnyal összefügg a kulturális piac gyengeségével, a közfigyelem másfelé terelődésével, a terület támogatottságának alacsony szintjével. A mezőgazdasági és a természettudományi szféra hátrányában az intézményes háttér megroppanása, az alap kutatások meggyengült pozíciója egyaránt tükröződhet. Tekintetbe kell vennünk azt a körülményt, hogy az anyagi helyzet globális mutatója nem e népesség egzisztenciális feltételei pillanatnyi állapotának, sokkal inkább többéves, vagy éppen évtizedes alakulásának kifejezője. Ha az utóbbi területek hátrányáról beszélünk, olyan folyamatok megjelenéséről van szó, amelyek kétségtelenül messzire nyúlnak vissza.

Közvetlenül ide kíváncskoznak a tevékenység jellege szerinti adatok. A legkedvezőtlenebb anyagi körülmények a fokozattal rendelkezőknek a szó szűkebb értelmében vett tudományos területekhez leginkább kötődő részét, a kifejezetten kutatói tevékenységet végző csoportot jellemzik. Helyzetük már a felvétel idején — a Széchenyi-ösztöndíj és a felsőoktatási bérrendezés előtt — számottevően kedvezőtlenebb volt az oktatókénál, nem beszélve az orvosi praxist folytatók, de akár a — termelő vagy szolgáltató területeken foglalkoztatott — egyéb fokozattal rendelkezők csoportjairól. (Utóbbiakon belül a részletesebb adatok szerint a feldolgozóiparban a legkedvezőbbek az anyagi pozíciók.) A kutatótársadalmon belül különösen éles a vezetők és beosztottak közti egzisztenciális eltérés. Az adatok arra utalnak, a kutatói területen a nyomott anyagi körülményektől való szabadulás egyik első számú útja a vezető pozíció vállalása, s ezzel legalábbis részben a tevékenység jellegének adminisztratív irányú áthangolása. Emellett a magasabb fokozat megszerzése, de ezen belül is inkább az akadémikus státusz jelenthet e körben komolyabb anyagi kompenzációt. Ahogy a munkatör hierarchikus szintjei, úgy a tudományos fokozat szintjei szerinti eltérések is a kutatói területen a legpregnansabbak.

Mindent egybevéve megállapítható, hogy a tudományos szférán belül különösen a par excellence tudományos, kutatói tevékenységekhez közelítve egyre romlanak az anyagi körülmények. Bár az ilyen tevékenységek sehol sem tartoznak a leginkább hasznot hajtó foglalkozások közé — hiszen számos önértéket hordoznak magukban —, esetünkben dotálásuk olyan szintre süllyedt, ami szinte már csak a kutatók

magukkal hozott hivatástudatán, esetleg kifejezett áldozatvállalásán alapulva teszi lehetővé a további működését — persze a tudományos tevékenység hatékonyságát már így is jelentősen fékezve.

A felsőoktatás területén a vezetők és beosztottak közti távolság mérsékeltebb, bár az utóbbi idők bérrendezései ezen módosíthatnak. Ami pedig az orvostársadalmat illeti, e szféra nagyobb belső homogenitását jelzik azok a részletesebb adatok, melyek szerint a vezetők, kutatók és praktizáló orvosok anyagi viszonyai közt alig mutatható ki eltérés (ez egyben azt is jelenti, hogy az itt tevékenykedő kutatók jóval kedvezőbb helyzetben vannak más területek művelőinél).

Végül, de nem utolsósorban a családi kontextus szerepére vonatkozó adatokról kell szólni. Az anyagi körülmények ott emelkednek az átlag fölé, ahol a partner aktív munkaviszonyban áll, másrészt a munkapiacot egyetemi diplomával jelenik meg (külön-külön mindkettő a partnerek valamivel több mint felére, a kettő együtt közel egyharmadára jellemző). Mind a kutatók, mind az oktatók között ez a fajta családi-jövedelmi kontextus az, mely az életkörülményeket a versenyszférával rokon csoportok helyzetéhez közelíti. A szakmai-tudományos hierarchia két fenti tényezője (magas akadémiai rang és vezető beosztás) mellett a kedvező családi körülmények tekinthetők e területen belül az egzisztenciális biztonságot fő forrásainak.

Rekrutációs bázis, szelekciós mechanizmusok, pályautak

Az akadémiai fokozattal rendelkező tudományos társadalom előregedésének tendenciáját már az előzetes jelentés is kiemelte. E népesség alig 30 százaléka 50 év alatti, a 40 év alattiak aránya pedig csak a 10 százalékot közelíti meg. Az életkörülményekről, anyagi viszonyokról kimutatott fenti tendenciák mind azt valószínűsítik, hogy a versenyszférához közelebbi, kedvezőbb munkapiaci pozíciójú területekhez képest az elmúlt években (évtizedekben) csökkent a tudományos mező par excellence karrierútjának, a kutatói pályának a vonzása. Ezen a helyen nem térhetünk ki annak boncolgatására, hogy hogyan alakult ebben az időszakban a tudományos tevékenység, a „tudástermelés” társadalmi presztízse, s effektív munkakörülményei. A kutatásra-fejlesztésre fordított eszközök jelentős csökkenése minden bizonnyal e vonatkozásokra is rányomta bélyegét. Elemzéseinkkel ahhoz kívántunk közelebb jutni, hogy a kedvezőtlen tendenciák mely közegekben éreztették leginkább hatásukat a tudományos utánpótlás meritési bázisának leszűkülésére, az ilyen irányú mobilitás blokkolására.

A rétegződési háttér időbeli változásaira utaló, kohorsz-jellegű összefüggések akkor is figyelemre méltók, ha a magukban a kibocsátó generációkban is végbement átrendeződéseket is szem előtt kell tartanunk. Minden említett probléma mellett, az adatok jól érzékeltetik azokat a periódushatásokat, amelyek az elmúlt fél évszázadban alapvetően befolyásolták a tudományos mező rekrutációs folyamatait. A fizikai származásúnak az össznépességre jellemző 37 százalékos aránya komoly szóródást mutat a különböző korcsoportok között. Míg a számottevő részben még a II. világháború előtt (vagy táján) pályára indult legidősebb, 70 éven felüliek közt korcsoportban még kétötöd körül volt ez az arány, a jellemzően már az ötvenes évek káderpolitikai viszonyai közt egyetemre került és pályájára bocsátott 60–69 évesek közt ötven százalék fölé nőtt. Ezzel az 52 százalékkal tetőzik a fizikai háttérük aránya, mely — nyilván nem függetlenül a származási-politikai korlátozások hatvanas évek eleji lazulásától, s a népi káderek korábbi erőltetésének mérséklődésétől — az 50–59 éves kohorszban már 36 százalékra esik, mintegy a felső kohorsztól számítható trendhez „simulva vissza” (a szülői generációban menetközben végbement foglalkozási-strukturális átrendeződés — önmagában véve — feltehetően nagyjából az itt tapasztalt néhány százalékos csökkenést produkálta volna). Innen aztán már

szinte zuhanásszerű a szóban forgó arány visszaesése a — zömmel a nyolcvanas években pályára került — 40 év alattiak közt tapasztalt 17 százalékig.

A származási bezárulás, a belépési mobilitás csökkenése mögött gyakran az áll, hogy egy-egy pálya olyan előnyöket, kiváltságokat nyújt művelői, a pozíciók birtokosai számára, amelyeket azok a következő generáció számára is konzerválni igyekeznek. Mint az előző eredmények jó pár adalékkal szolgáltak ehhez, legalábbis anyagi vonatkozásban a tudományos, és különösen a kutatói terület egésze korántsem tekinthető privilegizátnak. Közelebb állhat a valósághoz az az értelmezés, mely abból indul ki, hogy a pálya anyagilag már annyira „alulprivilegizált”, hogy az szinte „bünteti” a belépést. Az ilyen irányú döntést az alulról indulók alig engedhetik meg maguknak — akár azért, mert számukra különösen nagy egzisztenciális kockázatot rejt magában, akár azért, mert a pálya önnön értékei a szóban forgó szociokulturális közegekben kevéssé magától értetődőek (vagy legalábbis eltörpülnek a kézzelfogható költség—haszon mérlegelek fényében).

A születési hely szerinti összefüggés az előzőnél némiképp összetettebb. Itt valószínűleg olyan adatokkal van dolgunk, amelyek további értelmezési típushoz is adalékot szolgáltatnak. Ami hasonló az apa foglalkozása szerinti tendenciához: a legidősebb kohorszokban a községekből származók részaránya még kétötödnyi, és ez — igaz, a fentihez hasonló „kiterő” nélkül — folyamatosan csökken a 40 év alattiaknál tapasztalható 18 százalékra.

Tehát a fiatalabbak között csökkent a budapesti, és nőtt a vidéki, főleg szegedi és debreceni végzettségű minősítettek aránya. Ezen belül e korcsoportokban 10%-kal kevesebb lett a községek (25%) és ugyanannyival több a városi születésűek hányada (43%). E tendencia egyben alighanem az előzőhöz hasonló módon (az alulról indulók számára túlzott költség, túl magas küszöb alapján) értelmezhető. Némiképp más a helyzet a fővárosiak és a vidéki városiak körében: a fiatalabb korcsoportok felé haladva nem a többnyire magasabb státuszú fővárosiak, hanem a vidéki városokból — gyakorlatilag a középszintről — kikerülők részaránya nő még jelentősen. Míg a legidősebbek korcsoportjaiban a budapestiek részaránya valójában még számottevően felülmúlta a fővárosnak az össznépszerűségben belüli korabeli arányát, a fiatalabb korcsoportokban már csak kevéssel haladja meg az aktuális részesedést. Itt alighanem arról van szó, hogy míg az anyagi süllyedés lefelé zárta el az utakat, a pálya általános presztízsrömlése mindenekelőtt az elitközegekben erodálta a tudományos mező vonzerejét. Az üresen hagyott, vagy kevéssé keresett helyekre ugyanakkor azoknak a közbülső társadalmi mezőnyök képviselői — esetünkben a vidéki városokból indulók — áramlottak be nagyobb számban, melyek számára a pálya még mindig rendelkezett bizonyos presztízzsel, s induló helyzetük se zárta ki eleve a vele járó költségek vállalását.

Bár az eddig bemutatott eredmények egészében véve a leértékelődést hangsúlyozó értelmezési irányhoz szolgáltattak elsősorban adalékot, a tudományos mezőn belüli tagoltság bizonyos összefüggései az exkluzivitás értelmében vett lezárulás mechanizmusainak működésére is utalnak. Úgy tűnik, az — akár a tudományos fokozatok, rangok, akár a kedvezőbb helyzetű ágazatok értelmében vett — elitpozíciók iránt a kedvező pozícióból indulók továbbra is érdeklődést mutatnak, sőt esetenként jelek mutatkoznak az ilyen jellegű szelekció fokozott érvényesülésére.

Ami a fokozatok szerinti összefüggéseket illeti: ha kohorszokként vetjük egybe az adatokat, világosan kitűnik, hogy a fiatalabb korcsoportokon belül az alacsonyabb szinttől magasabbak felé haladva erősen mérséklődik a fizikai származásúak aránya. Míg a kandidátusok 40—49 éves és 40 év alatti csoportjaiban 29 és 18 százalékot tesznek ki ezek az adatok, a nagydoktorok közt már csak 16 és 11 százalék ugyanez az érték. Az alacsony elemszám miatt az akadémikusok közt csak durvább (60 év felett/alatt) bontást alkalmazhatunk, azonban ebből is megállapítható, hogy már a 60 év alattiak egészen belül is mindössze 14 százalék a fizikai környezetből kikerülők

aránya. Hasonló tendenciák figyelhetők meg, mikor az életkor és apa foglalkozása szerinti adatokat a tudományágak szerint külön-külön vesszük sorra.

Részben hasonló következtetésekre adnak alapot az induló millió másik tényezője, a születési hely szerinti részletesebb adatok. A tudományos fokozattal rendelkezők között alig láthatunk különbséget lakóhelyi indulás szempontjából (sőt az akadémikusok közt egészében még magasabb is a községi származásúak aránya), jelenlétben megváltozik a kép kohorszokként külön vizsgálódva. Míg a 40 év alattiak közt a kandidátusokon belül még 19, a nagydoktorok közt már csak 7 százalék a községekből kikerültek hányada. S míg — a fentiekben említett tendenciát követve — a kandidátusok közt a fiatalabbak közt nem nő, inkább csökken a budapestiek aránya, a nagydoktorok közt a 40 év alattiak csoportjában egyenesen 59 százalékra emelkedik.

Az ágazatokat illetően talán a természettudományok és a társadalomtudományok egybevetése érdemes a fentiek fényében leginkább figyelemre. Míg a — fokozattal rendelkezők közel felét átfogó — két ágazat egészét tekintve alig figyelhetők meg eltérések a lakóhelyi származás szerint, más a helyzet az egyes korcsoportokat tekintve. A természettudományok terén a fővárosiak fokozatos elfordulása figyelhető meg, csak gyengén észlelhető viszont ugyanez a tendencia a társadalomtudományi ágazatban. Igaz, a vidéki városokból kikerülő fokozatos beáramlása itt is erőteljes tendencia.

A fenti két származási szempontot együtt tekintve megállapítható: míg a kandidátusok közt gyakorlatilag alig nőtt a fiatalabb kohorszok felé haladva a legkedvezőbb induló státuszú csoport, a fővárosi szellemiek részaránya, s különösen itt figyelhető meg a kisvárosi szellemi milióból kikerülő súlyának növekedése, a nagydoktorok közt egészen más a kép: a fiatalabb korcsoportok felé haladva itt fokozatosan a centrumpozíciót képviselő, budapesti szellemi közegből indulók tettek szert túlsúlyra.

Az intergenerációs mobilitás mellett figyelmet érdemelnek, és több szempontból a fentiekkel csengenek egybe az intragenerációs pályautakra, a tudományos szférán belüli különböző pozíciók közötti váltásokra vonatkozó elemzések is. A tudományos fokozattal rendelkezők 19%-a vezető, a felsőoktatásban beosztott oktatóként dolgozik a fokozattal rendelkezők 45%-a, a kutatóintézetekben beosztott kutatóként dolgozók aránya 16%, és a minősítettek több mint egyötödét (21%) egyéb helyen (pl. a közigazgatásban, a magánszektorban) találjuk. A fiatalabb korosztályok felé haladva fokozatosan emelkedik a tudományos kutatásban és a felsőoktatásban dolgozók aránya, miközben egyre kevesebb vezetőt és egyéb, nem kifejezetten a tudományos területen dolgozó értelmiségit találunk. Ezt a trendet támasztják alá a következő arányszámok is: az 1938 előtt születettek (az 59 éves és idősebbek) 46%-a dolgozott oktatóként vagy kutatóként a felmérés idején (vagy ilyen jellegű munkahelyről ment nyugdíjba), a legfiatalabbaknál ez az arány már 63%. Ez viszont előrevetíti a tudományos fokozattal rendelkezők fokozódó „koncentráltóságát”, vagyis azt, hogy a tudományos fokozattal kapcsolatos aspirációk kifejezetten az oktatáshoz, a kutatáshoz, egyszóval a tudományos szférához kötődnek.

Amellett, hogy fokozatosan emelkedik a kutatásban és a felsőoktatásban dolgozók száma, figyelemre méltó a két terület egymáshoz viszonyított arányának életpályán belüli alakulása. Amíg pályakezdetkor a tudományos fokozattal rendelkezők 21%-a dolgozott a kutatásban, addig ez az arány a fokozat megszerzésekor már csak 17, a vizsgálat idején pedig mindössze 14% volt. Ezzel párhuzamosan, csaknem tíz százalékponttal megemelkedett a felsőoktatásban dolgozók részaránya az életpálya során.

Érdekes ezen tendencia időbeni alakulása is. Adataink szerint a kutatói és az oktatói terület közötti „csere” megindulása a nyolcvanas évek második felére tehető, és a legfiatalabbak között jelentkezik a leghangszúlyosabban. A nyolcvanas évek

közepén az 1957 után születetteknek még 35%-át találtuk a kutatásban, 1997-re arányuk 25%-ra esett vissza, miközben csaknem ugyanennyivel megnőtt a felsőoktatásban dolgozók aránya. A foglalkozási átrétegződés leginkább a felsőoktatás felé irányul. A tudományos kutatóként kezdők több mint egynegyedét a fokozat megszerzésekor már az egyetemeken és a főiskolákon találjuk.

Az a jellegzetes karriermobilitási irány, amely szerint a kutatóintézetekben dolgozó minősítettek jelentős hányada elhagyja addigi munkahelyét, és a felsőoktatásban folytatja pályáját, az eredmények szerint jellegzetesen származásfüggő. A fizikai foglalkozású apák leszármazottjai esetében sokkal jelentősebb a kutatói terület elhagyása, mint a szellemi foglalkozású szülők gyermekeinél. Ugyanakkor éppen az előbbi csoportban növekedett a leglátványosabban a felsőoktatásban dolgozók részaránya, míg az utóbbi csoportban ez a növekedés elenyésző. A kvalifikáltabb családból jövők számára könnyebb a vezetői rétegbe jutás, emellett ők azok, akik nagyobb valószínűséggel maradnak a kutatóintézetekben.

JEGYZETEK:

- 1 A kutatás tervezése és lebonyolítása a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályának égisze alatt, *Harcza István* irányításával, valamint az ELTE Szociológiai Intézetének és az MTA—ELTE Kommunikáció-elméleti Kutatócsoportjának közreműködésével folyt. A kutatás előzetes eredményei 1997-ben „A tudományos fokozattal rendelkezők élet- és munkakörülményei, 1997”, részletesebb kiadványa 1998-ban „A tudományos fokozattal rendelkezők anyagi viszonyai, családi háttere és mobilitása” című KSH-anyagban jelentek meg. A jelen beszámoló a kutatás főbb megállapításaira terjed ki, a részletesebb elemzéseket, táblákat, ábrákat a fenti anyagok valamint *Angelusz Róbert—Tardos Róbert* Létvizonyok és utánpótlás a tudományos szférában c. kézirata (Bp. 1998) tartalmazza.
- 2 Az alapkeresetek megállapításának kiindulópontja az egy főre jutó jövedelem skálakategóriáinak középértéke volt. Ennek alapján a háztartáslétszámnak megfelelően kiszámított összjövedelemből, a közölt két aránybecslés (a személyes jövedelem, s azon belül a főállású kereset aránya) felhasználásával jutottunk az alapkereset értékéhez.
- 3 Utalni kell arra a körülményre, hogy az 1997. évi felvételt követően a Széchenyi-ösztöndij bevezetésével és a magasabb pozíciókhoz kötődő felsőoktatási illetmény-növelés következtében érzékelhető javulás következett be az oktatói fizetésekben, ugyanakkor az oktatókhoz képest a kutatási területen dolgozók kereseti hátrányba kerültek.
- 4 Az index összetételéről és számításáról részletesebben lásd a fenti kéziratot.